

Aflaat en waterstaat

Bekommerde paus Leo X zich om de toestand van de Nederlandse zeedijken?

Dat de paus van Rome zich in het verleden heeft beziggehouden met de Nederlandse zeedijken zal de meeste kenners van de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis wellicht vreemd in de oren klinken. Dat de Heilige Vader daarvoor het instrument van de aflaat heeft gebruikt, zal lezers van katholieken huize mogelijk niet helemaal vreemd voorkomen, maar hoevelen, van katholieken en niet-katholieken huize, zullen nog weten wat onder een aflaat moet worden verstaan? Waterstaatkundig geïnteresseerden onder hen zullen het lemma 'aflaat' of 'dijkaflaat' overigens tevergeefs zoeken in de bekende naslagwerken, zoals *Het dijk- en waterschapsrecht* van A.A. Beekman, of het 'glossarium van waterstaatstermen'.¹ Ook het *Middelnederlandsch Woordenboek* kent het woord dijkaflaat niet. Zelfs in het waterstaatkundig supplement van Beekman op dit woordenboek zal men het tevergeefs zoeken.²

Al stamt het verschijnsel dijkaflaat minstens uit het jaar 1515, de term 'dijkaflaat' is van veel jongere datum. In de, overwegend in het Latijn gestelde, bronnen uit de zestiende eeuw wordt gebruik gemaakt van omschrijvingen of gebruikt men verhullende taal door slechts van een aflaat zonder meer te spreken, zonder dat het specifieke doel wordt vermeld. De paus spreekt in dit verband van een aflaat *pro reparatione agerum, ne mare inundet loca maritima dominiorum dicti archiducis* (ten behoeve van het herstel van de dijken om te voorkomen dat de zee kustplaatsen in de gebieden van genoemde aartshertog [Karel V] overspoelt).³ Het Utrechtse domkapittel schrijft in dezelfde tijd over een aflaat *ad reparationem aggerum, in dominiis et patriis dicti principis sitorum* (ten behoeve van het herstel van de dijken die zijn gelegen in de gebieden en erflanden van genoemde vorst [Karel]).⁴ Gelijktijdige Luikse bronnen spreken van *indulgentie Hollandine* (Hollandse aflaten).⁵ Volgens Remy zou de volksmond al spoedig na de afkondiging van de pauselijke bul van de 'dijkaflaat' gesproken hebben, maar helaas geeft hij geen bron voor deze bewering.⁶ Voor zover mij thans bekend, gebruikt Eekhof in 1909 voor het eerst het woord dijk-aflaat, dat hij nog van een koppelteken voorziet en tussen aanhalingstekens plaatst, waarschijnlijk omdat hij het als een neologisme beschouwde.⁷

Het verschijnsel dijkaflaat heeft sporadisch aandacht gekregen van kerkhistorici en is onder waterstaatshistorici tamelijk onbekend gebleven.⁸ Het was voor mij de aanleiding om een korte bijdrage te wijden aan de aflaatbul die in 1515 op verzoek van Karel V, heer van de Nederlanden, door paus Leo X werd uitgevaardigd ten behoeve van het herstel van de zwaar beschadigde Nederlandse zeedijken.

Het laatmiddeleeuwse aflaatwezen

Hoewel het verschijnsel aflaat een strikt godsdienstige oorsprong had, was het al snel verworpen tot een efficiënt instrument van de kerkelijke autoriteiten om de gelovigen geld uit de zak te kloppen. De verkrijging van een aflaat had volgens de toen wijdverbreide opvatting tot gevolg dat de zondige gelovige na zijn overlijden strafvermindering zou ontvangen. De strafvermindering werd

Jan Kuys

43

* Dr. J.A.E. (Jan) Kuys (1952) is post-doc en plaatsvervangend docent bij de afdeling Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Daarnaast is hij redacteur van het *Biografisch Woordenboek Gelderland*, het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* en de in 2004 te verschijnen *Nijmeegse Stads Geschiedenis*. Hij publiceert regelmatig over kerkelijke instellingen in het bisdom Utrecht en over de bestuursinstellingen van het hertogdom Gelre.

1 A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905-1907), 2 banden; H.S. Danner e.a., 'Glossarium van waterstaatstermen. De letter d', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2 (1993), 80-84.

2 A.A. Beekman, *Middelnederlandsch Woordenboek*, XI: *Aanvullingen en verbeteringen op het gebied van dijk- en waterschapsrecht, bodem en water, aardrijkskunde*, enz. ('s-Gravenhage 1941).

3 G. Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V in 1515-1518', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911), 408-459, hier 452.

4 P. Fredericq, (ed.), *Codex Documentorum sacratissimarum indulgentiarum Neerlandicarum. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke aflaten in de Nederlanden (1300-1600)*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie 21 ('s-Gravenhage 1922), nr. 366.

5 A. Cauchie en A. van Hove (ed.), *Documents sur la principauté de Liège (1230-1532) spécialement au début du XVIe siècle* (Bruxelles 1908), 296 noot 1, 433.

6 F. Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas à la fin du moyen âge (1300-1531). Essai sur leur histoire et leur importance financière* (Louvain 1928), 184.

7 A. Eekhof, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden* ('s-Gravenhage 1909), 28-32.

8 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', passim; Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas*, 183-192; P.L.J. Mees, 'Oude drukken in Belgische rijksarchieven. A. De dijkaflaat voor Karel V. Bulle van Leo X', *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 52 (1981), 51-58.

1. Anonieme prent naar aanleiding van de handel in aflaten, circa 1550. Links bevinden zich de paus, drie kardinalen en een bisschop met aan hun voeten enkele pauselijke bullen. Rechts staan geestelijken, onder wie Luther. Zij kunnen geen waardering opbrengen voor de aangeboden aflaatbrieven. Stichting Atlas Van Stolk Rotterdam (AVS 334).

uitgedrukt in de tijd die zou worden afgetrokken van de periode die de zondaar bij wijze van boetedoening in het vagevuur moest doorbrengen. Ook was het op speciaal verzoek mogelijk dat de gelovige de aflaat bestemde voor een overledene die zich in het vagevuur bevond. Vanuit strikt theologisch standpunt was het voor de verkrijging van een aflaat noodzakelijk dat de gelovige eerst zijn zonden ten overstaan van een priester biechtte, berouw toonde en absolutie verkreeg. Daarnaast kon hij 'vrijwillig' een geldbedrag geven voor een vroom doel, maar strikt theologisch gezien was dit niet noodzakelijk voor de vergeving van de zonden. Hoewel dit laatste ook altijd de officiële kerkelijke leer bleef, ontstond in de praktijk al snel de, theologisch onjuiste, opvatting dat aflaten voor louter geld verkrijgbaar waren. Aflaatkramers (ook wel: questierders) speelden handig in op de opvattingen die bij het gelovige volk dienaangaande heersten. Ze trokken rond met de aflaatbrieven die kerken en kloosters van de paus of de bisschop verkregen hadden om daarmee aan de gelovigen tegen betaling aflaten te verlenen (afb. 2). De kerkelijke gezagdragers hebben zich daartegen nauwelijks verzet, omdat deze praktijken ook voor hen profijtelijk waren. Aldus hebben zij voor allerlei doelen geld weten in te zamelen, zoals de bouw van de Sint-Pieterskerk in Rome en de bouw van kathedralen en andere kerken. De bouw van de Utrechtse Dom is bijvoorbeeld voor een belangrijk deel met aflaatgelden gefinancierd.⁹

De aanleiding tot de pauselijke bemoeienis met de Nederlandse zeedijken

De toestand van de Nederlandse zeedijken was in 1515 ronduit zorgelijk. Nadat er in de jaren 1507, 1508 en 1509 reeds sprake was geweest van een hele serie stormvloedden met als hoogtepunt die van omstreeks 27 september 1509, werden de kustgebieden op 30 september 1514 wederom door een stormvloed getroffen.¹⁰ De catastrofale gevolgen blijken uit de Informatie van 1514, het onderzoek van de gewestelijke overheid naar de economische toestand van Holland, waarvoor de plaatselijke enquêtes ten tijde van de stormvloed in volle gang waren. Ondermeer Rijnland was toen grotendeels onder water gelopen ten gevolge van de doorbraak

9 Zie voor een overzicht van de aflaatpraktijken in de Nederlanden: J. van Herwaarden, 'Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987), 31-68.

10 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloedden en rivieroverstromingen in Nederland*, deel II, De periode 1400-1600 (Assen 1975), 358.

van de Spaarndammerdijk; de Diemer- en Muiderzeedijken waren eveneens op verscheidene plaatsen doorgebroken. Bij Rotterdam en Dordrecht stonden grote gebieden onder water, evenals aan de moerzijde, de Langstraat en het Land van Heusden en van Altena.¹¹

Karel V bracht in de eerste helft van 1515 een bezoek aan het gewest Holland en heeft de gevolgen van de achtereenvolgende catastrofes persoonlijk in ogenschouw genomen. Een van de eerste maatregelen die hij nam, was op 2 juli 1515 het aanstellen van een oppertoezichthouder ('superintendent') voor de Hollandse en West-Friese dijken, in de persoon van Karel van Poitiers. In de aanstellingsbrief van de superintendent schetst de vorst een rampzalig beeld van de toestand van de Hollandse zeedijken, waarvan hij het stuk langs het IJ tussen Haarlem en Amsterdam met eigen ogen heeft aanschouwd.¹²

De verlening van een pauselijke aflaatbul ten behoeve van het herstel van zeedijken was voor zover bekend niet eerder voorgekomen in de Nederlanden of elders. Het was elders in West-Europa en al lang vóór de tijd van Karel V echter niet ongebruikelijk dat aflaatbrieven werden verleend ten behoeve van werken van openbaar nut. Vanuit theologisch gezichtspunt werd zo'n bestemming van aflaatgelden toelaatbaar geacht en er zijn tal van voorbeelden vanaf de veertiende eeuw bekend van aflaten die werden aangewend voor het onderhoud van vooral bruggen en wegen.¹³ Vermeldingen van aflaten voor dijken komen minder vaak voor.¹⁴ Uitgaande van het gegeven dat aflaten konden worden verleend ten behoeve van werken van openbaar nut, bevreedt het niet dat Karel V zich tot de paus heeft gewend met het verzoek om toekenning van een aflaatbul ten behoeve van het herstel van de zeedijken.

Totstandkoming van de dijkaflaat

Dankzij Karels goede verhouding met de paus werd het verzoek al spoedig ingewilligd. Uit een ordonnantie van juni 1515 blijkt dat Karel reeds kon rekenen op de verlening van een pauselijke aflaatbrief ten behoeve van het dijkherstel.¹⁵ Bij bul van 7 september 1515 verleende paus Leo X inderdaad de door Karel V gevraagde toestemming voor het verkrijgbaar stellen van de dijkaflaat, die tot drie jaar na afkondiging aan de gelovigen zou mogen worden verleend.¹⁶ In de inleiding van de pauselijke bul wordt uitgebreid ingegaan op de kommervolle omstandigheden waarin het Nederlandse kustgebied verkeerde. Vastgesteld wordt dat Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Friesland en de overige gebieden van Karel V in 'Neder-Duitsland' bloot zijn gesteld aan de invloeden van de 'ocean'. Tevens dat Karel V, zijn voorgangers en de inwoners van die kustgebieden zich onophoudelijk hadden ingespannen om hun woongebied te beschermen met grote en hoge dijken tegen zeer hoge en ondragelijke lasten, maar dat desondanks in het verleden diverse plaatsen met hun bewoners en kerken door de zee verzwolgen waren. Ten slotte dat Karel V en zijn onderdanen niet ophouden dijken te herstellen en de bedreigde plaatsen tegen het water te beschermen, maar dat die last hun krachten te boven gaat en dat zij dringend hulp van de andere christenen nodig hebben.

Als pauselijke commissaris voor deze aflaat was Adriaan Floriszoon van Utrecht, proost van het Utrechtse kapittel van Oudmunster en de latere paus Adriaan VI (1522-1523), aangesteld. Op 23 september 1515 werd de aflaat door hem officieel afgekondigd. Ter verkrijging van de aflaat moesten de gelovigen een van de daartoe door de pauselijke commissaris aangewezen kerken bezoeken en daar een door dezelfde vast te stellen geldelijke bijdrage deponeren in een collectebus, de zogenaamde 'aflaatkist'. Uiteraard moest daaraan een biecht bij een priester vooraf zijn gegaan. Voor de gelovigen die de aflaat wensten te verkrijgen, moest de pauselijke commissaris speciale biechtvaders aanwijzen. De aflaatkisten moesten van twee sloten worden voorzien; één sleutel zou bewaard worden door de pauselijke commissaris of diens vertegenwoordigers en één door een vertegenwoordiger van Raphael de Medicis, een familielid van paus Leo X. Wie de prediking van de aflaat zou belemmeren of de aflaatkisten zou openbreken, werd met de pauselijke ban

11 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen*, II, 380-381.

12 S. van Leeuwen (ed.), *Handvesten ende privilegien van den lande van Rijnland* (Leiden 1667), 120-125.

13 Vele voorbeelden zijn te vinden in: N. Paulus, *Geschiede des Ablasses am Ausgange des Mittelalters* (Paderborn 1923), 3 delen, II, 247-263, III, 439-444; Zie ook: N. Ohler, *Reisen im Mittelalter* (München 1988²), 154.

14 Zie Paulus, *Geschiede des Ablasses am Ausgange des Mittelalters*, II, 263, waar sprake is van de verlening van een pauselijke aflaat in 1328 aan een klooster in het Friese Stavereen "pro reformatione cuiusdam magni et longissimi pontis (letterlijk: voor het aanpassen van een bepaalde grote en zeer lange brug). Volgens Paulus gaat het hier om een lange toegangsdam naar het klooster. Vgl. voor deze interpretatie ook voetnoot 1 op dezelfde pagina.

15 Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas*, 184 onder verwijzing naar Fredericq (ed.), *Codex Documentorum sacratissimarum indulgentiarum Neerlandicarum*, nr. 338.

16 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', 424-441.

2. Zeventiende-eeuwse spotprent op de handel in aflaten door Johannes Tetzl. Uit: O. Thulin (red.), *Illustrated History of the Reformation* (Leipzig 1967), 37.

17 De jubelaflaten waren aanvankelijk alleen in jubeljaren, die om de 25 jaar werden gevierd (bijv. 1475, 1500, 1525), in Rome verkrijgbaar, maar werden vanwege de grote populariteit al gauw ook buiten Rome en buiten de jubeljaren aan de gelovigen beschikbaar gesteld. De niet minder populaire Sint-Pietersaflaat was bestemd voor de financiering van de bouw van de Sint-Pieterskerk in Rome en was ook op diverse plaatsen buiten Italië verkrijgbaar.

18 Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas*, 190.

19 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', 409-410, 415-416.

20 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', 413, 415-416; Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas*, 192.

21 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', 418, 441-447; Remy, *Les grandes indulgences pontificales aux Pays-Bas*, 185-186.

bedreigd. De condities waaronder de aflaat kon worden verkregen en de gunsten die verleend werden, waren vrijwel identiek aan die van populaire aflaten zoals de Jubelaflaat en de Sint-Pietersaflaat,¹⁷ die voor de duur van de werking van de dijkafllaat in de Nederlanden van Karel V, evenals alle andere pauselijke aflaten, buiten werking werden gesteld. Kleine bisschoppelijke aflaten waren nog wel toegelaten. Blijkbaar werd daarvan geen concurrentie gevreesd, of misschien wilde Karel V de bisschop van Utrecht te vriend houden. De bisschop van Luik verzette zich tegen de afkondiging van de aflaat in zijn bisdom, waarschijnlijk uit vrees voor concurrentie voor zijn eigen aflaten.¹⁸ Karel van zijn kant zond kennisgevingen en nadere instructies aan diverse geestelijke instellingen in de Nederlanden, met het doel om de aflaat nog eens extra onder de aandacht van de gelovigen te brengen.¹⁹

Voor paus Leo X was de dijkafllaat slechts een van de vele. Niet het ver weg gelegen goede doel, maar zijn aandeel in de opbrengst zal hem het meest geïnteresseerd hebben. De exclusieve afkondiging van de dijkafllaat betekende namelijk niet dat de paus geheel afstand had gedaan van de opbrengsten van de aflaathandel in de Nederlanden. In de aflaatbul wordt namelijk bepaald dat een derde deel van de opbrengsten van de dijkafllaat ten goede zou komen aan de bouw van de Sint-Pieterskerk in Rome. Een pauselijk aandeel ter grootte van een derde van de opbrengst was niet ongebruikelijk in de laatmiddeleeuwse aflaatpraktijk.²⁰ De pauselijke bekommernis om de Nederlandse zeedijken werd dus gestimuleerd door financieel eigenbelang.

Op 13 september 1515 kreeg Karel V nog een andere financiële gunst van de paus: een

tiende van de kerkelijke inkomsten in de Nederlanden werd gedurende een jaar voor onderhoud en herstel van de dijken bestemd. Hier was het de geestelijkheid en niet het gelovige volk dat moest betalen. Ter motivatie wordt in letterlijk dezelfde bewoordingen als in de aflaatbul van 7 september beschreven hoe ellendig de situatie in de kustgebieden was. Volgens de tekst van de bul zou de paus zelf het initiatief hebben genomen (*motu proprio*), omdat de opbrengst van de dijkafllaat naar verwachting te laag zou zijn. Van deze tiendbelasting zou de halve opbrengst voor de paus bestemd zijn. Hij had hier dus een groter aandeel in de opbrengst dan bij de aflaat.²¹ De aandelen die Leo X kreeg, moeten voor een deel ook een compensatie zijn geweest voor de inkomstenderving die optrad ten gevolge van het verbod op de beschikbaarstelling van andere pauselijke aflaten in de Nederlanden gedurende de looptijd van de dijkafllaat, te weten drie jaar.

De aflaat als middel tot dijkherstel?

De paus hoefde niet te wachten op het vollopen van de aflaatkisten. Hij liet zich een flink voorschot op de vermoedelijke opbrengst onmiddellijk na de afkondiging

van de aflaat uitbetalen door een bankiershuis uit Florence, dat daarvoor de aflaatopbrengst in pand kreeg. Brom heeft berekend dat de gezamenlijke opbrengst van de dijkaflaat en de tiendbelasting 128.346 gouden dukaten moet hebben bedragen, waarvan naar valt aan te nemen twee derde deel in de schatkist van Karel V is gevloeid.²² Voor zover bekend is de opbrengst van de dijkaflaat evenwel nooit ten goede gekomen aan de Nederlandse dijken, zoals de opbrengsten van de meeste aflaten in die tijd niet werden aangewend voor het doel waarvoor ze waren afgekondigd. Tijdgenoten maken hiervan al gewag, zoals de schrijver van de Divisiiekroniek (1517) en de humanist Erasmus in zijn tractaat over de oorlog tegen de Turken (1530), die allebei openlijk betwijfelen of de opbrengst van de dijkaflaat wel ooit voor de getroffen dijken is gebruikt.²³

In de moderne literatuur over de waterschappen die in de zestiende eeuw zeedijken beheerden, vindt men niets terug over eventuele ontvangsten uit de opbrengst van de dijkaflaat. S.J. Fockema Andreae bijvoorbeeld beschrijft in zijn standaardwerk over het hoogheemraadschap Rijnland de crisissituatie die daar in 1515 was ontstaan. Hij vermeldt de ingrepen van Karel V in het bestuur en noemt de dijkaflaat als 'nieuwe bron van inkomsten'. Afsluitend schrijft hij over de bestuursmaatregelen en de dijkaflaat: "Door de vereenigde uitwerking dezer middelen kon men het dreigende bankroet te boven komen". Over de vraag of er ook daadwerkelijk aflaatgelden in de kas van Rijnland zijn gevloeid, bewaart Fockema Andreae wijselijk het stilzwijgen.²⁴ Postma komt in zijn werk over Delfland niet verder dan de dijkaflaat te vermelden, zonder zich af te vragen of hij effect heeft gehad.²⁵ Andere werken die de afkondiging van de dijkaflaat of de opbrengsten daaruit vermelden, zijn mij niet bekend.

Zolang niets blijkt van het tegendeel, ben ik geneigd geloof te hechten aan de bewering dat de opbrengst van de dijkaflaat niet ten goede is gekomen aan de Nederlandse zeedijken en dat het vooral de paus en Karel V zijn geweest die van de dijkaflaat geprofiteerd hebben. Het pauselijke aandeel zou blijkens de aflaatbul worden besteed aan de bouw van de Sint-Pieterskerk. Wat Karel V met de ontvangsten heeft gedaan, is minder duidelijk. Het is in dit verband nog vermeldenswaard dat hij in 1515 in meergenoemde benoemingsbrief van de superintendent van de dijken nadrukkelijk stelt dat het dijkherstel door de ingelanden moest worden betaald, waarbij het gebruikelijke omslagsysteem moest worden toegepast. Op een mogelijke financiering uit aflaatgelden wordt in het geheel niet gezinspeeld.²⁶ Overigens is de pauselijke aflaatbul vaag over de bestemming van de aflaatgelden: er worden geen dijken of zelfs maar hoogheemraadschappen met name genoemd, zodat Karel V een grote mate van vrijheid heeft gehad ten aanzien van de besteding van de opbrengst. Van die vrijheid heeft hij vermoedelijk ruimschoots gebruik gemaakt. Uit andere bron weten we dat de gewestelijke overheid sinds die tijd controle uitoefende op de financiën van het hoogheemraadschap Rijnland.²⁷ Dat is wel iets anders dan subsidie uit de dijkaflaat, maar Karel V heeft zich dan nog in ieder geval, zij het als *toezichthouder* en niet als weldoener, om de Nederlandse zeedijken bekommerd. Van de paus die hoog en droog in het verre Rome zat, kan men dat moeilijker beweren.

22 Brom, 'De dijk-aflaat voor Karel V', 420-421.

23 Fredericq (ed.), *Codex Documentorum sacratissimarum indulgentiarum Neerlandicarum*, nr. 368; *Erasmii Opera Omnia*, VI-3 (Amsterdam 1986), 65.

24 S. J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934), 136.

25 C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen, 1289-1589* (Hilversum 1989), 237.

26 Van Leeuwen (ed.), *Handvesten ende privilegien van den lande van Rijnland*, 122-123.

27 Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, 142; M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts (ed.), *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland april 1253-oktober 1814* (Leiden 1992), xv-xvi.